

УДК 332.14 (477)

Кизим М.О., Іванова О.Ю.

ФОРМУВАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ САМОРОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Забезпечення умов для формування потенціалу саморозвитку регіонів є базою для зміцнення їх конкурентних позицій, акумулювання стратегічного потенціалу та зменшення фінансової залежності від центру. Уточнено дефініцію «потенціал саморозвитку регіону» на основі формування вмотивованості регіону до акумулювання та ефективного використання комплексу ресурсів. Визначено гальмуючі та прискорюючі чинники саморозвитку регіонів, а також критерії саморозвитку регіонів, а саме: самоорганізація, самофінансування, самоуправління, самодостатність, які одночасно виступають умовами саморозвитку.

Ключові слова: регіон, потенціал саморозвитку, базовий й акумулюючий потенціал, структура потенціалу саморозвитку, чинники, критерії.

Постановка проблеми. Зміцнення конкурентної позиції національної економіки, в тому числі на основі створення умов для соціально-економічного розвитку регіонів є актуальним завданням сьогодення в досягненні національної конкурентоспроможності, де особливої уваги заслуговує стимулювання спроможності регіонів ефективно використовувати свій стратегічний потенціал.

Вирішення проблеми сталого соціально-економічного розвитку регіонів неможливе без ефективної реалізації їх потенціалу. У зв'язку з цим доцільним є аналіз сутності та складових потенціалу регіону, показників, які його характеризують та сприяють саморозвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням потенціалу регіонального розвитку присвячено праці вітчизняних та закордонних вчених-економістів: П.Беленького, П. Бубенко, О. Тищенко (регіональна конкурентоспроможність), З. Варналія, З. Герасимчука, Ю. Іванова, А. Соколовської (податковий потенціал), І. Алексєєва, Т. Бондарук, В. І. Вахович, З. Герасимчука, Л.Калашнікової, В. Кравченко, С. Криниць, А. Мельника (фінансово-бюджетний потенціал) та ін. Однак залишаються дискусійними питання доцільності формування потенціалу самодостатності регіону, раціонального співвідношення централізації та децентралізації управління.

Метою цієї статті є аналіз та уточнення економічної сутності потенціалу саморозвитку регіону, визначення складових та чинників саморозвитку регіону в умовах трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Термін «потенціал» походить від латинського *potentia* – сила, можливість та використовується в багатьох сферах науки (фізиці, хімії, математиці, біології, медицині, економіці тощо), починаючи з філософії. Так, ще Аристотель розглядав потенцію як початок зміни речей, як здатність руху і можливість осмислення цього руху. Буття ділилося на «потенційне» і «актуальне», а становлення (розвиток) представлялись як перехід від першого до другого [7]. Однак, у першу чергу, найбільшого застосування термін «потенціал» отримав у фізиці, що

підтверджують визначення, наведені у більшості тлумачних словників та енциклопедій. Так, згідно із словником С. Ожегова, потенціал, у першу чергу, – це фізична величина, яка характеризує силове поле в певній точці. У переносному значенні це ступінь потужності в будь-якому відношенні, сукупність засобів, можливостей, необхідних для будь-чого [9]. В економіці інтерес до «потенціалу», враховуючи його глибину та багатозаровість, є також багатовекторним та пов'язаним з різними об'єктами на макро-, мезо- та мікрорівнях. Так, дослідження потенціалу в контексті економічного простору відбуваються в площині ресурсів країни, можливостей регіону або галузі, а також – активності підприємства або окремого працівника. Іншими словами, сутність «потенціалу» та його структура безпосередньо залежить від об'єкту та цілей дослідження. Враховуючи тему дослідження, особливого інтересу набуває аналіз потенціалу регіону, його сутності та складових (табл. 1).

В економічній літературі, розглядаючи це питання на рівні регіону (певної території), частіше за все використовуються поняття «природно-ресурсний потенціал», «економічний потенціал» або «соціально-економічний потенціал». Використання першого терміну є властивим середині ХХ століття, коли головною ознакою потенціалу були безпосередньо природні ресурси, запаси та цінності, які можливо було використати в народному господарстві.

Так, наприклад, згідно з тлумачним словником української мови «природно-ресурсний потенціал – це сукупність природних ресурсів та природних умов, які знаходяться у певних географічних межах та забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурних, оздоровчих та естетичних потреб людини і суспільства» [3]. Таким чином, цей термін відображає в більшій мірі лише базову складову потенціалу (див. табл. 1) у вигляді наявних або скритих ресурсних можливостей регіону, однак він не враховує тієї самої потенційної енергії, сили (згідно з трактуванням потенціалу у фізиці), яка формує здатність, трансформує можливість у реальну дію, спрямовану на досягнення максимального ефекту від використання цих ресурсів.

Термін «економічний потенціал» також є широко вживаним у наукових працях, однак слід зазначити про відсутність єдиної думки щодо його сутності. У цілому можна виокремити два підходи до його визначення. Перший підхід полягає в оцінці матеріальних ресурсів, якими володіє регіон.

© Кизим Микола Олександрович, доктор економічних наук, професор, директор Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України, e-mail: ndc_igr@ukr.net

Іванова Ольга Юрївна, кандидат економічних наук, доцент, докторант Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України, e-mail: laptevaou@gmail.com

Аналіз дефініцій, які характеризують потенціал регіону

Термін	Автор	Складові				
		Базова			Накопичувальна	
		сукупність ресурсів	елементи національного багатства	можливості	здатність (спроможність)	дія (виробництво, реалізація)
1	2	3	4	5	6	7
Природно-ресурсний потенціал регіону (території)	Н. Ігнатенко, В. Руденко [5]	Сукупність природних умов і ресурсів, запасів, засобів та цінностей		Можливість виробничих сил досягати певного ефекту		
	В. Клочков [8]	Сукупність природних ресурсів, які розміщені в межах певної території, використовуються у народному господарстві, або можуть бути включені в господарський обіг при сучасному рівні розвитку продуктивних сил				
Економічний потенціал регіону	Г. Гутман [4, с.12]	Сукупне відображення матеріальної бази регіону, що враховує обсяг розташованого в межах відповідної територіальної одиниці майна, вираженого в кількісних показниках		Якісні характеристики, що визначають можливості реалізації цього майна в регіоні		
	О. Тищенко, М. Кизим [13]	Економічні ресурси			Сукупна здатність до виробництва максимально можливого обсягу матеріальних благ і послуг, що відповідають потребам суспільства на цьому етапі його розвитку	
Економічний потенціал регіону	А. Азріліян [1]	Природні ресурси регіону, засоби виробництва, трудовий і науково-технічний потенціал, накопичений у регіоні обсяг національного багатства				
	О. Богорад [2]				Спроможність галузей народного господарства регіону	Виробництво продукції, здійснення капітального будівництва, перевезення вантажів, надання послуг населенню
Соціально-економічний потенціал регіону	О. Богорад [2]				Спроможність галузей народного господарства регіону	Виробництво продукції, здійснення капітального будівництва, перевезення вантажів, надання послуг населенню
	Р. Шніпер [12]		Сукупність елементів національного багатства, задіяних в регіональному відтворювальному процесі			Створення умов для комплексного економічного і соціального розвитку регіональної системи

Джерело: складено на основі [1, 2, 4, 5, 8, 12, 13]

Другий – у визначенні спроможності (здатності) регіону до виробництва максимально можливого обсягу матеріальних благ і послуг, що відповідають його потребам та потребам інших територій. Тобто термін «економічний потенціал» є ширшим за «природно-ресурсний потенціал», адже враховує не лише його базову складову, пов'язану з ресурсами, але й накопичувальну, яка реалізує здатність їх раціонально використовувати. Саме тому в економічній науці, як було зазначено вище, цей термін отримав свою актуальність у 1970 – 1980 рр. в умовах переходу від екстенсивних до інтенсивних методів виробництва, тобто з появою розуміння того, що самі природні ресурси, запаси, матеріальна база не можуть розкрити всі можливості економічного розвитку регіону.

Таким чином постало питання якісного підходу до управління та впровадження відповідної системи стимулів. Тобто з розвитком ринкових відносин та відходом від планової економіки орієнтир досліджень змістився у соціальний бік, акцентуючи увагу на необхідності регулювання соціально-трудової сфери, задоволення потреб людини як головного учасника та суб'єкта, який здатний максимально використати потенціал. Враховуючи це, більш точним поняттям, яке враховує згадані зміни є «соціально-економічний потенціал». Згідно з визначен-

ням Р. Шніпера, під соціально-економічним потенціалом розуміється «сукупність елементів національного багатства, задіяних в регіональному відтворювальному процесі, що забезпечують виконання державного замовлення з формування інтеграційних зв'язків, а також створюють умови для комплексного економічного і соціального розвитку регіональної системи» [12, с. 49]. Враховуючи сучасні особливості розвитку економіки та суспільства в цілому, обумовлені орієнтацією на децентралізацію влади, розширення повноважень та свобод регіонів в Україні, актуальним стає стимулювання регіонального саморозвитку на основі акумулювання можливостей використання потенціалу регіону.

Таким чином, в Україні простежується еволюція поглядів на сутність потенціалу регіону (рис. 1). Незважаючи на те, що теорія ендегенного розвитку регіонів бере свій початок ще у 70-х рр. ХХ ст. та що в Україні були сприятливі умови для її поширення ще в 90-х рр. після отримання незалежності та формування ринкових відносин, однак надмірна зарегульованість економіки ще з часів радянської влади, значна її централізація не сприяли створенню належних умов для саморозвитку регіонів, а лише посилили їх диференціацію за соціально-економічними показниками та розвинули залежність регіонів від центру.

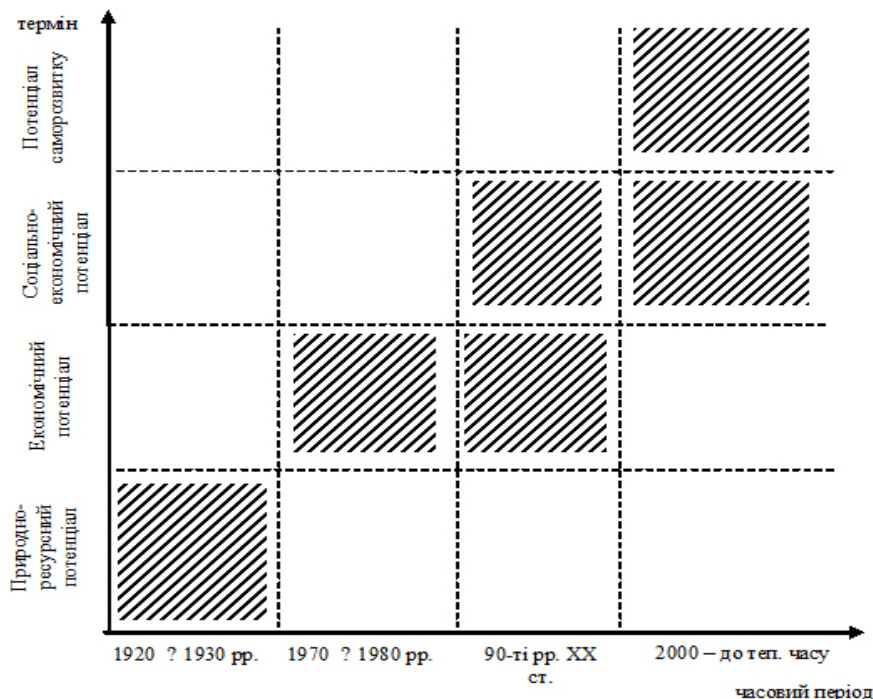

Рис. 1. Діалектика поглядів на сутність потенціалу регіону в Україні

Джерело: розроблено авторами

Під потенціалом саморозвитку регіону В. Печаткін, Д. Кофанов розуміють «сукупність наявних і здатних бути мобілізованими ресурсів регіону, необхідних для його саморозвитку за умови максимального використання наявних можливостей для виробництва конкурентоспроможної продукції та якнайповнішого задоволення потреб нинішнього і майбутнього поколінь, з урахуванням інтересів держави та бізнесу» [10]. Однак для більш повного розкриття змісту поняття «потенціал саморозвитку регіону» необхідно розглядати його в ланцюжку відносин «держава–регіон–бізнес–громадськість».

Складовими саморозвитку В. Печаткін, Д. Кофанов [10] виділяють ресурсну (сукупність ресурсів для розвитку: трудовий, природно-ресурсний, відтворювальний, фінансовий, інформаційний, інноваційний та інфраструктурний потенціали) та результативну (здатність регіону до ефективного використання наявних ресурсів на основі конкурентостійкості регіону). У цілому погоджуючись з позицією авторів, слід відзначити, що обмеження при визначенні самодостатності регіону лише його конкурентостійкістю та наявними ресурсами не дає змоги врахувати всі фактори, що впливають на цей процес. Так, наприклад, в Украї-

ні відношення «центр–регіон», які характеризуються обмеженістю прав органів місцевого самоврядування щодо прийняття рішень та витрачання коштів на економічний розвиток, значною залежністю регіонів від центру у вигляді міжбюджетних трансфертів та ін., не сприяють стимулюванню саморозвитку регіонів. Отже необхідним є врахування множини факторів впливу на формування потенціалу саморозвитку регіону.

Визначення потенціалу саморозвитку регіонів О. Ігнатєвою, О.Марієвим, А. Ширмановою базується на функціональному підході та означає «здатність регіональних соціально-економічних систем найбільш повно і несуперечливо реалізовувати свої найважливіші функції на основі ефективного використання внутрішніх і зовнішніх джерел розвитку» [6]. Автори пропонують складовими потенціалу саморозвитку регіону виділяти економічний, фінансовий, соціальний, демографічний і екологічний потенціали, базуючись

на функціях, які виконуються регіональними соціально-економічними системами і джерелами їх розвитку.

Потенціал регіону, з точки зору спрямованості на саморозвиток, слід розглядати з двох позицій (рис. 2):

➤ базовий потенціал – це наявні або скриті ресурсні спроможності регіону, а також його базові існуючі та потенційні конкурентні переваги (географічне положення, геополітичне положення, наявність дефіцитних ресурсів та ін.);

➤ накопичувальний (акумулюючий) потенціал – потенційна енергія, сила, що трансформує можливість у реальну дію, спрямовану на досягнення максимального ефекту від використання цих ресурсів. Саме цей вид потенціалу регіону пов'язаний з формуванням базових конкурентних переваг високого порядку, які мають забезпечити стійку конкурентну позицію регіону на основі саморозвитку (управлінські, організаційні, економічні конкурентні переваги).

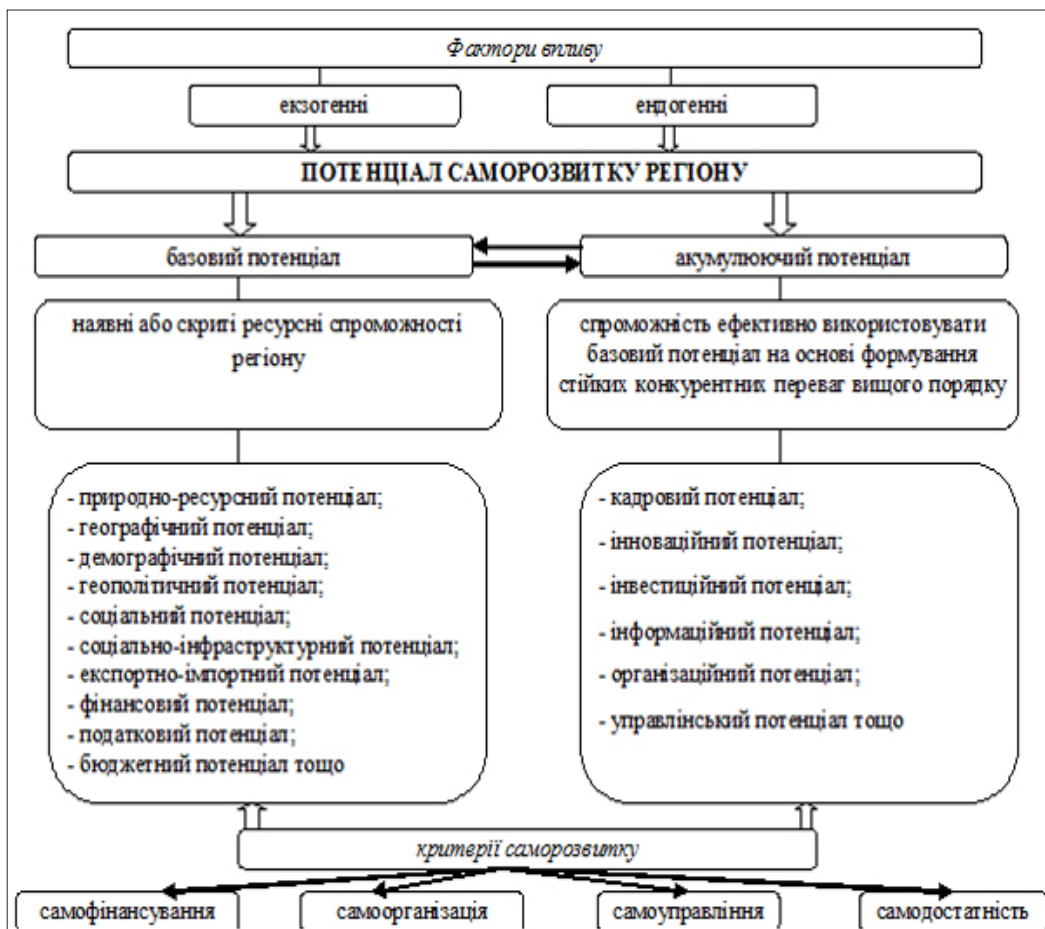

Рис. 2. Складові потенціалу саморозвитку регіону

Джерело: розроблено авторами

Формування та використання акумулюючого потенціалу створює умови для збереження та підвищення ефективності використання базового потенціалу.

Отже, в цьому дослідженні під потенціалом саморозвитку регіону пропонується розуміти можливість і вмотивованість регіону до акумулювання та ефективного використання комплексу природних, людських, фінансових та інших ресурсів з метою довгострокового соціально-економічного розвитку на основі самодостатності та самоорганізації,

задоволення потреб населення та поєднання загальнодержавних та регіональних інтересів.

Серед низки чинників, що впливають на потенціал саморозвитку регіону, особливої уваги заслуговують ті, що гальмують цей процес та, навпаки, прискорюють саморозвиток регіону (табл. 2). Відповідно до визначених чинників саморозвитку регіону, більш сприятливими умовами цього процесу є децентралізоване управління на засадах наділення регіонів розширеними повноваженнями та відповідальністю в межах економічного саморозвитку.

Чинники саморозвитку регіону в умовах централізації/децентралізації

	Гальмуючі	Прискорюючі
Централізація	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність вмотивованості органів місцевого самоврядування до саморозвитку; - фінансова залежність регіонів від центру; - розбалансована система місцевого самоврядування, слабкі громади; - корупційний чинник; - обмеженість повноважень органів місцевого самоврядування; - дублювання функцій тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - програми підтримки депресивних регіонів; - державні гарантії; - підтримка малого і середнього бізнесу; - підтримка розвитку пріоритетних напрямів; - прямі державні інвестиції в розвиток окремих підприємств та ін.
Децентралізація	<ul style="list-style-type: none"> - зростання свавілля місцевих чиновників; - низька компетентність службовців місцевого самоврядування; - зростання незадоволення населення владою; - недостатність власних ресурсів регіону для забезпечення сталого розвитку; - низький рівень відповідальності держави перед адміністративно-територіальними суб'єктами; - корупційний чинник тощо 	<ul style="list-style-type: none"> - активізація громадськості на вирішення власних потреб та інтересів; - дерегулювання економіки (рівень регіону, підприємництва); - чітке розмежування повноважень між органами влади різних рівнів ієрархії; - відповідальність органів місцевого самоврядування; - передача більшості повноважень і ресурсів на рівень територіальних громад – сіл, селищ та міст; - децентралізація податків; - більш цілеспрямоване використання видатків бюджету на місцеві пріоритети і потреби та ін.

Джерело: розроблено авторами

Таким чином, для забезпечення соціально-економічного саморозвитку регіонів необхідним є дотримання принципу субсидіарності, що передбачає передачу функцій від центральних органів влади на місця відповідно до можливості їх більш ефективного виконання та адекватного фінансового забезпечення.

Критеріями саморозвитку, в той же час й умовами його забезпечення, виступають:

➤ самоорганізація – здатність системи самостійно підтримувати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх або внутрішніх умов її існування, діяльність з урахуванням минулого досвіду спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку [9, с. 596]. Отже, саморозвиток регіону базується на його спроможності під впливом екзогенних та ендогенних чинників вдосконалювати рівень своєї організації;

➤ самофінансування місцевих витрат на основі ефективного використання податкового та бюджетного потенціалу регіону на засадах фіскального федералізму. Так, О. Тищенко зазначає, що проблеми місцевого розвитку повинні вирішуватись за рахунок власних чи залучених під власну відповідальність джерел. При цьому акцент повинен робитись не на зміну вектору розподілу фінансових ресурсів між «центром» та регіонами на користь останніх, а на пошук шляхів та важелів, які здатні забезпечити підвищення ефективності використання потенціалу регіону, зростання виробництва та збільшення доходів суб'єктів господарювання на його території» [11];

➤ самоуправління передбачає наявність механізмів управління (зворотних зв'язків) у самій системі [4];

➤ самодостатність – спроможність регіону ефективно використовувати свій стратегічний потенціал, здатність розраховувати на власні можливості при досягненні стійкого соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що саморозвиток регіону не передбачає повної ізоляції від інших суб'єктів держави та країн, навпаки: розширення економічних взаємозв'язків є підґрунтям для успішного саморозвитку. В залежності від рівня самодостатності регіону необхідно визначити обсяг державної підтримки, що сприятиме дальшому саморозвитку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, обґрунтовано уточнення дефініції «потенціал саморозвитку регіону» як можливість, здатність і вмотивованість регіону до акумулювання та ефективного використання комплексу природних, людських, фінансових та інших ресурсів з метою довгострокового соціально-економічного розвитку на основі самодостатності та самоорганізації, задоволення потреб населення та поєднання загальнодержавних та регіональних інтересів. З огляду на це, з точки зору спрямованості на саморозвиток, потенціал регіону слід розглядати з двох позицій: базового (наявні або скриті ресурсні спроможності регіону, конкурентні переваги) та акумулюючого (потенційні можливості формування базових конкурентних переваг вищого рівня). Доведено, що формування та використання акумулюючого потенціалу створює умови для збереження та підвищення ефективності використання базового потенціалу.

Визначено гальмуючі та прискорюючі чинники саморозвитку регіонів у межах централізації та де-

централізації влади та доведено, що для забезпечення стійкого регіонального розвитку необхідно поєднувати централізацію та децентралізацію влади з достатнім фінансуванням відповідних функцій. Визначено критерії саморозвитку регіонів.

Подальші наукові дослідження з цієї проблеми лежать у площині розробки методичних рекомендацій з оцінки рівня самодостатності регіонального розвитку й обґрунтування раціональних обсягів державної підтримки регіонального розвитку.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азрилиян А.Н. Большой экономический словарь; под редакцией А.Н.Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 706 с.
2. Богорад О. Д. Регіональна економіка: словник-довідник / О. Д. Богорад, О.М. Невелєв, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний; за ред. М.В. Підмогильного. – К.: НДІСЕП, 2004. – 231 с.
3. Василенко В. Н. Конкурентоспособность регионов: истоки, оценки и перспективы / В. Н. Василенко, О. Ю. Агафоненко, В. Е. Будяков. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 363 с.
4. Гутман Т. В. Управление региональной экономикой / Т. В. Гутман, А.А.Мироедов, С. В. Федин. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 176 с.
5. Игнатенко Н. Т. Природно-ресурсный потенциал территории: географический анализ и синтез / Н. Т. Игнатенко, В. П. Руденко. – К. Вища школа, 1986. – 362 с.
6. Игнатъева Е. Д. Методология анализа потенциала саморазвития региональных социально-экономических систем / Е. Д. Игнатъева, О. С.Мариев, А. Е. Ширманова // Вестник Челябинского государственного университета. 2010.– № 3 (184). Экономика. Вып. 24.– С. 64–68.
7. История менеджмента: учеб. пособие / под. ред. Д.В. Валового. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 256 с.
8. Клочков В. А. Определение природно-ресурсного потенциала территории как элемент оптимизации природопользования / В. А. Клочков // Территориальная организация общества и управления в регионах. – Воронеж, 1986. – С. 107–109.
9. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
10. Печаткин В. В. К вопросу оценки потенциала саморазвития региона /В.В. Печаткин, Д. Г. Кофанов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.anrb.ru/isei/cf2006/d896.htm>
11. Тищенко О. П. Економічні передумови та перспективи забезпечення саморозвитку регіонів України в сучасних умовах [Електронний ресурс] /О.П.Тищенко. – Режим доступу : <http://ir.kneu.edu.ua>
12. Шабров О. Ф. Разнообразие как фактор эффективности государственного управления / О. Ф. Шабров // Успехи современного естествознания, 2004. – № 5. – Приложение 1. – С. 228–231.
13. Экономический потенциал региона: анализ, оценка, диагностика: монография / А. Н. Тищенко, Н. А. Кизим, А. И. Кубах, Е. В. Давискиба. – Х.: ИД «ИНЖЕК», 2005. – 176 с.

Одержано 15.03.2015 р.